

W. R. SCHMALSTIEG

KAI KURIE KILMININKO VARTOJIMO ATVEJAI LIETUVIŲ KALBOJE

Čia bandysiu parodyti, kad dėl semantinės-sintaksinės reinterpretacijos lietuvių ir kitose indoeuropiečių kalbose veikėjo (agento) ir veikiamojo (paciento) funkcijos konstrukcijose su tam tikrais veiksmažodžiais buvo sukeistos. Bet prieš tai norėčiau pacituoti vieną pavyzdį iš L. Žirkovo lezgių kalbos gramatikos:

(1) Dabartiniu požiūriu:	buba-di	i k'valax	iğizva
	tėvas	darbas	đaro
	(veiksnys)	(papildinys)	(tarinys)
Istoriniu požiūriu:	(pažyminys)	(veiksnys)	(tarinys)
	(aplinkybė)		

Dabartiniu požiūriu *tėvas* (veiksnys = veikėjas) atlieka darbą (papildinys = veikiamasis), bet istoriškai vietininko sufiksas *-di* žymėjo aplinkybę, ir žodis, reiškias „darbą“, ėjo absoliutyvo linksniu. Klimovas, 1973, 161–162 (iš kur imtas šis pavyzdys) nepitaria šiai interpretacijai, bet man ji atrodo visai galima.

Manau, kad toks sintaksinis sukeitimas atsekamas ir toliau pateikiamuose pavyzdžiuose. Indoiranėnų ketvirtosios klasės veiksmažodžiai (*-ya*) iš pradžių buvo statiniai, bet kai kurie jų virto pasyviniais dar indoiranėnų laikotarpiu, kaip teigia Erhartas, 1960, 148. Žvilgterėkime į senovės persų kalbos sakinį, rodantį, kad ergatyvinė sintaksė dėl reanalizės virto pasyvine:

(2) avaiya	ūvjijā	arikā	āha	utāšām (gen. pl.)
(artikelis)	elamitai	netikī	buvo,	ir per juos
aurumazdā (nom.)	naiy	ayadiya		
Ahuramazda	negarbinamas			

'Elmitai buvo netikėliai, ir Ahuramazda buvo jų negarbinamas' (Cardona, 1970, 2; Kent, 1953, 133).

Dabar mes galime palyginti senųjų indų kalbos sakinį, kuriame yra statinis tokios pat klasės veiksmažodis: (3) *ānasya* (gen. sg.) *trpyati* 'jis atsigaišina su kiek maisto' (Macdonell, 1916, 319). Aš norėčiau pasiūlyti tokią interpretaciją: statinis veiksmažodis buvo pačioje pradžioje intransyvinis (negalininkinis), tad šį pasakymą reikėjo

tada suprasti taip: 'jis yra maisto atgaivintas', arba: 'maistas jį atgaivina'. Vėliau veikėjo ir veikiamojo funkcijos buvo sukeistos, imta manyti, kad *τρῦπᾶτι* valdo dalies kilmininko papildinį. Kitaip sakant, skolindamasis Z. Gołąb'o, 1975, 29, pasakymą ir jį šiek tiek pakeisdamas, aš noriu pasakyti: veiksmožodis buvo aktyvizuotas.

Jau seniai yra žinoma, kad indoeuropiečių kalbose veiksmožodžiai, kurie žymi auralinį, t. y. suvokimą klausa, kartais valdo kilmininką. Graikų ir vedų kalbose tikrasis girdėjimo papildinys eina galininku, o tuo tarpu tikrasis garso (triukšmo) sukėlėjas – kilmininku (Sommer, 1916, 305). Taigi vedų (4) *vācam* (acc. sg.) *śṛṇóti* 'jis girdi balsą', o tuo tarpu (5) *devāsya* (gen. sg.) *śṛṇóti* 'jis girdi dievą'. Panašiai yra graikų kalboje (Ilijada 4, 455): (6) *δοῦπον* (acc. sg.) *ἔκλυε ποιμὴν* 'piemuo girdėjo triukšmą', palygink: (Ilijada, I, 357): (7) *τοῦ* (gen. sg.) *δ'ἔκλυε πότνια μήτηρ* 'jo karališkoji motina jį girdėjo' (Humbert, 1954, 272).

Sommeris, būdamas linkęs matyti panašią padėtį slavų kalbose, Vondrákas, 1928, 238, pažymi, jog seniausiuose slavų tekstuose suvokimo veiksmožodžiai, reiškiantys 'matyti' ir 'girdėti', reikalauja galininko linksnio asmeniui ir kilmininko linksnio daiktui, taigi: Marianus Mk, 6, 55/: (8) *slyšaaxq i* (acc. sg.) 'girdėjo jį...' ir Suprasliensis, 18, 16–17: (9) *svetyixъ slovesъ* (gen. pl.) *da slyšimъ* 'paklausykime šventų žodžių'. Kilmininką taip pat galime rasti su veiksmožodžiais, reiškiančiais 'matyti': Suprasliensis, 18, 16–17: (10) *videšte dāba oblistvbněvōša* (gen. sg.) 'mantant sulapojusį ąžuolą', ir Zographensis / Mt, 4, 18/: (11) *vidě dōva bratra* (acc. dual.) 'matė du broliu'.

Lietuvių kalboje veiksmožodis *girdėti* vartojamas tik su galininku, o *klausyti* – daugiausia su kilmininku. Taigi: (12) *jis giṛdi tėvą* (acc. sg.), taip pat (13) *jis giṛdi balsą*. Pagal Zinkevičių, 1981, 211, pasakyme (14) *išklausiaũ visą kalbą* (acc. sg.) galininkas žymi klausymo objektą, o (15) *klausiaũ sąvo tėvo balso* (gen. sg.) – kilmininkas žymi šaltinį, iš kurio balsas ateina.

Galima nujauti, kad šiose kalbose veiksmožodžio veiksnys kaip nors paveikia kilmininko (arba galininko) linksniu einantį papildinį. Tačiau visiškai lengvai galima įsivaizduoti šių percepcijos veiksmožodžių funkcijų sukeitimą. Dalykas, kuris yra suvokiamas, paveikia suvokiantįjį. Taip, sakysime, senojoje gruzinų kalboje su veiksmožodžiu *-sm-* 'girdėti' suvokiantysis reiškiamas galininko linksniu, o suvokiamasis dalykas – vardininku, pavyzdžiui:

(16) esmis	dēda-	sa	qma-	j
girdi	motina	(dat./	balsas	(nom.)
		acc.)		
.qom-	isa-	j		
vaikas	(gen.)	(nom.)		

esmis dedasa qmay qomisay 'motina girdi vaiko balsą'.

Kai vartojamas aoristo laikas, matome štai ką: (17) *esma dedasa qmay .qomisay* ‘motina girdėjo vaiko balsą’ (Schanidze, 1982, 67). Taigi, kai nusakomas girdėjimas, tiek senojoje gruzinų kalboje, tiek ir dabartinėje sintaksiniai ryšiai rodo, kad girdimasis dalykas turi įtakos girdinčiajam, o ne atvirkščiai.

Jeigu minėtose indoeuropiečių kalbose suprasime veiksmo sukėlėją, išreikštą kilmininku kaip veikėją (agentą) ir veiksmo suvokėją (pacientą) kaip veikiamąjį, tada taip išreikšti (ergatyviniai) sintaksiniai ryšiai tampa visiškai aiškūs. Kitaip saktant, su girdėjimo veiksmažodžiais girdintysis (tai yra veiksmo veikiamasis), yra reiškiamas vardininku ir veiksmo (akcijos) sukėlėjas reiškiamas kilmininku. Galininką su girdėjimo veiksmažodžiais galima aiškinti taip: kai indoeuropiečių kalbos pradėjo vienodai žymėti sintaksinius ryšius vardininku – galininku (= veiksnys – papildinys) sakiniuose su visais veiksmažodžio laikais, galininkas pamažu perėmė kilmininko funkcijas. Šis pakitimas pirmiausia įvyko sakiniuose su negyvaisiais papildiniais ir su tokiais papildiniais, kurie patys negalėtų būti tikraisiais veikėjais. Čia taip pat galima pastebėti, jog ergatyvinių kalbų raidoje suvokimo (percepcijos) veiksmažodžiai yra apskritai linkę tolydžio prarasti savo motyvaciją ir tapti tranzityviniais (Klimovas, 1973, 148–149). Sintaksinius ryšius, įmanomus interpretuoti ergatyviškai, galima rasti įvairiuose indoeuropiečių kalbų pasakymuose.

Tikslo kilmininką (*Zielbestrebigkeit*) rasime šiuose sakiniuose:

(18) /Lotynų k./ quae cupiunt tui (gen.)

kas geidžia tavęs

(19) domī (gen.) cupio

namo aš noriu

(Hofmann – Szantyr, 1965, 81)

(20) /Gotų k. (Mt 5, 28)/ du luston izos (gen.)

tu geidi jos

Senosios bažnytinės slavų kalbos žodis *želěti* ‘pageidauti’, įmanomas vartoti su kilmininku, taip pat gali būti šitokios vartosenos pavyzdys:

(21) zapovědei tvoixъ želěxъ
įsakymų tavo aš pageidavau
(gen. pl.)

‘Aš pageidavau tavo įsakymų’ (Vaillant, 1964, 182).

Lietuvių kalbos veiksmažodžiai *norėti* ir *geisti* taip pat vartojami su kilmininku:

(22) Aš miėgo (gen.) nōriu (LKŽ, t. 8, 860)

(23) Kō (gen.) geidi? (LKŽ, t. 3, 207)

Reikia pažymėti, kad gruzinų kalboje naudinininku/galininku yra reiškiamas tas asmuo, kuris ko nors nori, o vardinininku – tas dalykas, kurio norima:

(24) mas (dat.-acc.) unda čemgan ert-i (nom. sg.) čign-i (nom. sg.)
jam yra norima manęs iš viena knyga

‘Jis nori knygos iš manęs’ (Tschenkéli, 1958, 269).

Jeigu dabar manytume, kad yra (toks) veikėjas (agentas), kuris „gamina“ troškimą arba norą, ir kad šis veikėjas reiškiamas kilmininku, tada indoeuropiečių konstrukcijos interpretacija taptų visiškai aiški. Asmuo, kuriam kyla noras, reiškiamas vardinininku. Tad sakiny (18) iš pradžių turėjo būti suprantamas taip: „kuriam tu sukėlei troškimą“. Indoeuropiečių kalbų perėjimas į vardinininko – galininko tipo kalbas sukėlė šių kilmininkų reinterpretaciją tikslo kilmininko reikšme, t. y. ankstesnysis veikiamasis (pacientas) tada reiškiamas vardinininko linksniu, pamažu pasidarė suprantamas kaip veikėjas (agentas), o ankstesnysis veikėjas, išreikštas kilmininku, pamažu tapo suprantamas kaip veiksmo objektas – papildinys.

Veiksmožodžiai, reiškiant „atsiminti“ indoeuropiečių kalbose yra dažnai vartojami su kilmininku:

(25) /Lotynų k./ animus praeteritōrum (gen. pl.) meminit
‘Dvasia atsimena praeitį’ (Bennett, 1945, 138).

Tačiau pasitaiko ir posakių, kuriuose vartojamas galininkas:

(26) Sullam (acc.) meminī ‘Aš prisimenu Sulą’.

(27) /Graikų k./ μνήσατο γὰρ κατὰ θυμὸν
galvojo dėl to (į) galvą
ἀμύμονος (gen. sg.) Αἰγιστίου (gen. sg.)
kilnaus Aigistijaus

‘dėl to, kad širdyje jis galvojo apie kilnųjį Aigistijų’
(Odisėja, 1, 29).

Galininkas taip pat pasitaiko graikų kalboje;

(28) Τυδέα (acc.) δ’οὐ μέμνημαι ‘Bet Tidėjaus aš neprisimenu’

(Ilijada, 6,222). Palyginkime senovės indų:

(29) smarati te prasādānām (gen. pl.)

(jis) atsimena tavo patarnavimus (Macdonell, 1927, 192).

Nors senovės slavų bažnytinėje kalboje veiksmožodžiai *помнѣти помѣноти* ‘atsiminti’ valdo tik galininką, bet senojoje čekų kalboje mes galime rasti ir kilmininką kaip papildinį, pavyzdžiui:

(30) pomněte všickni slova (gen. sg.) meho (gen. sg.) ‘Visi atsiminkite mano žodį’ (Vondrák, 1928, 239–240).

Kaip nurodo Palionis, 1967, 154, lietuvių kalbos šešioliktojo ir septynioliktojo šimtmečio tekstuose veiksmažodis *atmiñti* galėjo valdyti arba galininką, arba kilmininką, pavyzdžiui:

(31) Bretkūno Biblija, Gen. 40, 14: *atmink manęs*.

Reikia nepamiršti, kad gruzinų kalboje atsimenamas dalykas yra reiškiamas vardininko linksniu, ir tai paveikia asmenį, kuris atsimena:

(32) qvelaper-i (nom. sg.) maxsovs
viskas man prisimena

‘Aš prisimenu / atsimenu viską’ (Aronson, 1982, 349).

(33) mela- s zilšidac katam-i axsovso
lapei/-ę net miege višta (nom.) yra primenama
(dat.-acc.)

‘Lapė galvoja apie vištą net ir miegodama’ (Tschenkéli, 1958, 269).

Galima manyti, kad indoeuropiečių kalbose, kai buvo vartojami atsiminimo veiksmažodžiai, veikėjas, išreikštas kilmininku, „perkėlė atsiminimą į veikiamojo, išreikšto vardininku, atmintį.

Daugelis indoeuropiečių kalbų kilmininko vartojimo atvejų paaiškinami kilme iš veikėją žyminčio linksnio. Senoji, iš dalies ergatyvinė indoeuropiečių sintaksė ilgainiui buvo visiškai pakeista taip, kad arba galininkinis papildinys (akuzatyvinis objektas) pakeitė veikėjo kilmininką, arba etimologiškai motyvuotas veikėjo kilmininkas buvo įvairiai reinterpretuotas kaip tam tikrų veiksmažodžių (atsiminimo, suvokimo, percepcijos) papildinys, reiškias tikslą, turis dalies reikšmę ir t. t. Šitaip išriedėjo slavų kalbų kilmininkas, vartojamas su vyriškosios giminės asmeniniu papildiniu, nors jo senoji funkcija galėjo išnykti jau priešistoriniais laikais.

Kiek man žinoma, Michel Bréal, 1905, 195, pirmasis nurodė, kad visi veiksmažodžiai iš pat pradžių buvo intranzityviniai ir tik vėliau kai kurie tapo tranzityviniais. (Aš šį dalyką esu sužinojęs iš Pierre Swiggers – Belgijos valstybinė mokslo fundacija – ir esu jam už tai dėkingas.) Vėliau panašiai yra rašiusi A. Desnickaja, kurios daugelis svarbių straipsnių buvo perspausdinta 1984 m. Jos knygoje galima rasti daug įdomios medžiagos, bet čia paminėsiu tik vieną tokį palyginimą. Aprašydama daugelio senųjų germanų kalbų datyvinius veiksmažodžius, ji nurodo, kad senųjų islandų veiksmažodis *unna* ‘mylėti’ turėjo būti suprantamas taip: jis nurodo veiksnio būseną, koreliuotą su papildiniu, bet nukreiptą ne į papildinį. Čia norėčiau palyginti vieną pavyzdį iš Bretkūno Biblijos (V Mozės 10, 19):

(34) ... ius turit Ateiwų (gen. pl.) mileti

(Pavyzdys yra paimtas iš Palionio, 1967, 155). Jeigu dabar mes suprasime šį lietuvių kalbos veiksmožodį, reiškiantį mylėjimo būseną, tada galėsime suprasti daiktavardį *Ateiwiių* kaip įkvepiantį meilę.

Taigi baigiant galima sakyti, kad ankstesnysis veiksnio ir papildinio supratimas galėjo būti diametraliai priešingas dabartiniam. Todėl dabar reikėtų visiškai iš naujo peržvelgti visas indoeuropiečių kalbų žodžių tvarkos studijas.

LITERATŪRA

Aronson 1982 – Aronson H. I. *Georgian: A Reading Grammar*. Columbus; Ohio: Slavica, 1982.

Bennet 1945 – Bennet Ch. E. *New Latin Grammar*. Boston: Allyn and Bacon, 1945.

Bréal 1908 – Bréal M. *Essai de sémantique*. 4th éd. Paris, Librairie Hachette et Cie., 1908.

Cardona 1970 – Cardona G. *The Indo-Iranian Construction *mana (tama) kṛtam** // *Language*. Vol. 46. P. 1–12.

Desnickaja 1984 – Десницкая А. В. *Сравнительное языкознание и история языков*. Л.: Наука, 1984.

Erhart 1980 – Erhart A. *Struktura indoiranských jazyků*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1980.

Gołąb 1975 – Gołąb Z. *Endocentricity and Endocentrization of Verbal Predicates: Illustrated with Latin and Slavic Material* // *General Linguistics*. Vol. 15. P. 1–35.

Hofmann-Szantyr 1965 – Hofmann J. B., Szantyr A. *Lateinische Grammatik*, Bd. 2. – München: C. H. Beck, 1965.

Humbert 1954 – Humbert J. *Syntaxe grecque*. Paris, Librairie C. Klincksieck, 1954.

Kent 1953 – Kent R.G. *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*. 2nd ed. New Haven (= *American Oriental Series*. Vol. 33), 1933.

Klimovas, 1973 – Климов Г. А. *Очерк общей теории эргативности*. М.: Наука, 1973.

Macdonell 1916 – Macdonell A. A. *A Vedic Grammar for Students*. Bombay; Calcutta; Madras: Oxford University Press, 1962 (repr.).

Macdonell 1927 – Macdonell A. A. *A Sanskrit Grammar for Students*. London: Oxford University Press, 1927.

Marianus – Ягич В. *Памятникъ глаголической письменности. Маріинское Четвероевангеліе, 1883* = *Quattuor Evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus*. Photomechanic reprint by Die Akademische Druck- u. Verlagsanstalt. Graz, 1960.

Palionis 1967 – Palionis J. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a. V.*, 1967.

Schanidse 1982 – Schanidse, Akaki. *Altgeorgisches Elementarbuch*. – Tbilisi, Universitetis gamomcemloba, 1982.

Sommer 1916 – Sommer, F. *Zur Syntax des slavischen Genitiv-Akkusativ bei belebten Wesen*. – *IF* Bd. 36, p. 302–319.

Suprasliensis – Северьяновъ С. *Супрасльская рукопись Codex Suprasliensis*. СПб., Издание отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ. 1904. Т. 1. Photomechanic reprint by Die Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1956.

Tschenkéli 1958 — Tschenkéli, Kita. Einführung in die georgische Sprache, Bd. 2 — Zürich, Amirani Verlag, 1958.

Vaillant 1964 — Vaillant, André. Manuel du vieux slave, éd. 2. Paris, Institut d'études slaves, 1964.

Vondrák 1928 — Vondrák, Wenzel. Slavische Grammatik, Bd. 2. — Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1928.

Zinkevičius 1981 — Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. V., 1981. T. 2.

Zographensis Jagič, V. — Quattuor Evangeliorum. Codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus. Photomechanic reprint by Die Akademische Druck- u. Verlagsanstalt. — Graz, 1954.

SMULKMENA LXVII

K. Karulis straipsnyje „400 лет латышскому катехизису“ (Балто-славянские исследования 1984. М., 1986. С. 226–232) rašo, kad tik 1719 m. Vilniuje buvo išspausdinta pirmoji žinoma knyga su pamaldų ritualo tekstu latviškai (leidinyje „Rituale sacramentorum“) ir laiko pagrįstą nuomonę, kad tokių tekstų galėjo būti ir anksčiau. Prielaida pasitvirtino. Patikrinus Lietuvoje turimus „Rituale sacramentorum“ leidinius, paaiškėjo, kad latviškas tekstas buvo įdėtas jau 1675 m. ir pakartotas 1688 ir 1701 m. „Rituale sacramentorum“ buvo pradėta leisti 1633 m., tačiau tada latviško teksto dar nedėta, kaip ir vėlesniuose leidimuose, atrodo, iki 1675 m. (pas mus nėra ir todėl nepatikrinti 1647, 1653, 1654 ir 1661 m. leidimai). Prieš tai buvo leidžiamas tos pačios rūšies leidinys „Agenda parva“, kuris pasirodė 1616 ir 1630 m., bet ir jame latviško teksto nėra. Todėl nuomonė, kad galėjęs būti spausdintas latviškas „Rituale sacramentorum“ dar iki 1585 m., lieka tik spėjimas. Žinoma, galėjo būti koks kitas panašus leidinys, nesusijęs su Lietuvos – Lenkijos bažnytine provincija.

Z. Zinkevičius